

ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

«ԱՆԱՊԱՏ» ԵՒ «ՎԱՆՔ»

ԵԶՐԵՐՈՒ

ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ-ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ

ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԷԶ

Հայաստանի մէջ՝ հայ վանականութեան պատմութիւնը պաշտօնապէս սկիզբ կ'առնէ Դ. դարուն: Այդ ժամանակաշրջանէն մինչեւ ԺԸ. դար, շուրջ 1400 տարի, հայ մատենագրութեան մէջ (պատմագրութիւններու, յիշատակարաններու, վարքագրութիւններու, ժամանակագրութիւններու, եկեղեցական եւ կանոնական երկերու, հնախօսական, տեղագրական եւ ճանապարհորդական ուղեգրութիւններու հայ հեղինակները), երբ վանական կազմակերպութիւններու կամ հաստատութիւններու մասին կը խօսին՝ կը կիրարկեն զանազան եզրեր եւ բանաձեւեր: Ընդհանրապէս գործածուածներն են հետեւեալները:—

ԱՆԱՊԱՏ

ՎԱՆՔ

ՈՒԽՏ՝

1. Համա. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ (ԱՍՈՂԻԿ), Պատմութիւն Տիեզերական, հրտկ. Ստ. Մախաւեան, Բ. տիպ, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 160, 171, 173, 174, 185: ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂ. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ, Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1867, էջ 141: ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ, Պատմութիւն Աղուանաց Աշխարհի, Երեւան, 1983, էջ 12, 314: ՍԱՄՈՒԷԼ ՔԶՆՅ. ԱՆԵՑԻ, Հաւաքումնք ի գրոց պատմագրաց, հրտկ. Ա. Տէր-Միքայէլեան, Վաղարշապատ, 1893, էջ 103, 121, 139: ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, հրտկ. Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 51: ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Համառոտ Պատմութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 200: ՎԱՐԴԱՆ

ՈՒԽՏ ՍՈՒՐԲ Կամ ՈՒԽՏ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ²

ՄԵՆԱՍՏԱՆ³

ԵՂԲԱՅՐԱՆՈՑ⁴

ԿՐՕՆԱՍՏԱՆ⁵

ԿՐՕՆԱՒՐԱՆՈՑ⁶

ԿՐՕՆԱՒՐԱՅ ՕԹԵՎԱՆ(Ք)⁷

ԿՐՕՆԱՒՐԱԿԱՆ ԿԱՅԱՆ⁸

ՄԻԱՅՆԱՒՐԱՍՏԱՆ (վաճք իմաստով)⁹

ՎՐԴ. ՊԱՄՄԻՉ, Հաւաքումն Պատմութեան, *Վենետիկ*, 1862, էջ 69, 90, 97, 98, 105, 117, 133, 140: ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐՊԷԼԵԱՆ, Պատմութիւն Տանն Սիւսական, *Հրտկ. Մ. Էմիւն, Մոսկվա*, 1861, էջ 5, 50, 63, 73, 116, 130, 175: ԹՈՎՄԱՍ ՎՐԴ. ՄԵՄՈՓԵՑԻ, Պատմութիւն Լանկ Թիմուրա եւ յաջորդաց իւրոց, *Փարիզ*, 1860, էջ 17, 18, 22, 23: ԽԱԶԻԿԵԱՆ Լ. Ս., ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, *Հտ. Բ., Երեւան*, 1958, էջ 24, 35-36, 51, 105, 165, 677:

2. «Ուխտի սրբութեան» Կամրջաձոր եւ Կապուտփար... Հռոմոսիւն կոչեցեալ վանքի եւ Դպրեվանքի ի Շիրակ գաւառի», ՍԱՄՈՒԷԼ ՔՀՆՅ. ԱՆԵՑԻ, *ԵՂ. աշխ.* էջ 99: «Ի սուրբ ուխտն ԳԱՆՁԱՍՏԱՐ», ԶԱՔԱՐԻՍ ՍԱՐԿԱՒԱՐ ՔԱՆԱՔԻՆՈՑԻ, Պատմագրութիւն, *Հտ. Ա., Վաղարշապատ*, 1870, էջ 47: «Ի սուրբ ուխտն Սեբեվանք», ԽԱԶԻԿԵԱՆ Լ. Ս., *ԵՂ. աշխ. Հտ. Բ., էջ 24*:
3. Հմմտ. ԿՈՐԻԻՆ, Պատմութիւն վարուց եւ մահուան Սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի, *Վենետիկ*, 1894, էջ 36: ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂ. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏԻ, *ԵՂ. աշխ.* էջ 61, 251, 360: ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, *ԵՂ. աշխ.* էջ 163: ԽԱԶԻԿԵԱՆ Լ. Ս., *ԵՂ. աշխ. Հտ. Ա., Երեւան*, 1955, էջ 4, 75, 130, 175, 186, 253, 304, 413, 448, 548,: ՆՈՅՆ, *Հտ. Բ., ԵՂ. աշխ.* էջ 134, 148, 218, 400, 425: ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐՊԷԼԵԱՆ, *ԵՂ. աշխ.* էջ 56, 251, 253: «Սոփերք Հայկականք» (Հրտկ. Հ. Ղ. Ալիշան), *Հտ. Է., Վենետիկ*, 1853, էջ 8, 16 (միայնաստան):
4. Հմմտ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ (ԱՍՈՂԻԿ), *ԵՂ. աշխ.* էջ 173: Պատմութիւն Սրբոյն Ներսէսի Պարթեւի Հայոց Հայրապետի, տե՛ս «Սոփերք Հայկականք», *Հտ. Զ., Վենետիկ*, 1853, էջ 39-40: ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ՊԱՄՄԻՉ, *ԵՂ. աշխ.* էջ 70: ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐՊԷԼԵԱՆ, *ԵՂ. աշխ.* էջ 179: ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԴԱՒԻԴԻՑԻ, Պատմութիւն, Գ. տիպ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 254: ԿՐՕՆԱՒՐԱՆԵՐՆ ՈՒ ՎԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ԿՐ ԿՐԶՈՒՀԻՆ «Եղբայրներ», Հմմտ. ԿՈՐԻԻՆ, *ԵՂ. աշխ.* էջ 32-33 եւ նոր Հայկազեան Բառարան, *Հտ. Ա., Վենետիկ*, 1836, էջ 652:
5. Հմմտ. ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Բանք Զափաւ, Բ. տիպ, *Վենետիկ*, 1928, էջ 589: ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՎՐԴ. ԼԱՍՏԻՎԵՐՏԻ, Պատմութիւն, Բ. տիպ, *Վենետիկ*, 1901, էջ 12-13, 99, 117: ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐՊԷԼԵԱՆ, *ԵՂ. աշխ.* էջ 96, 173, 255: «Ահա ձեզ ասեմ, ո՛վ եկեղեցիք միանձանց եւ աշակերտութիւնք կրօնաստանաց», ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՆԱՐԵԿԱՑԻ, Մատեան Ողբերգութեան, Ժ. տիպ, *Վենետիկ*, 1926, Բան ՀԲ. ա., էջ 449:
6. Հմմտ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ (ԱՍՈՂԻԿ), *ԵՂ. աշխ.* էջ 181: ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐՊԷԼԵԱՆ, *ԵՂ. աշխ.* էջ 127:
7. Հմմտ. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՎՐԴ. ԼԱՍՏԻՎԵՐՏԻ, *ԵՂ. աշխ.* էջ 64:
8. Հմմտ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂ. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏԻ, *ԵՂ. աշխ.* էջ 161:
9. Այս եզրի դործածութեան կը հանդիպինք Ե. զարուհ հայերէնի թարգ-

ՄԻԱՅՆԱՐԱՆ (վանք իմաստով)¹⁰

ԱՌԱՔԻՆԱՐԱՆ¹¹

ՏՈՒՆ ԿՐԾՆԱԻՈՐԱՑ¹²

ՏՈՒՆ ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՐԾՆԻՑ¹³

ՏՈՒՆ ԵՒ ԿԱՅԱՆ ՈՒԽՏԱԿԱՆԱՑ¹⁴

ՆՈՒԻՐԱՆՈՑ ՈՒԽՏԻ ԿՐԾՆԱԻՈՐԱԿԱՆ ԴԱՍՈՒՑ¹⁵

Անհրաժեշտ է անմիջապես նշել, որ այս եզրերու եւ բացատրական բանաձեւումներու վանական-կրօնական-եկեղեցական իմաստները սերտորէն առնչուած են քրիստոնէական կեանքէն ներս ստեղծուած հոգեւոր կենցաղակերպի մը՝ որ կոչուեցաւ «Անապատական կամ ձգնաւորական Կեանք» եւ Վանական Կեանք»:

Անապատական կամ ձգնաւորական կեանքի եւ վանական կեանքի ձեւերը, Հայաստանի մէջ, հիմնականօրէն յառաջացան քրիստոնէութեան պետական կրօնք հռչակումէն (301 թուականէն) յետոյ, Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչի եւ անոր անմիջական յաջորդներու նախաձեռնութեամբ: Կրօնքի ազատութիւնը, երկրէն ներս, մեծապէս նպաստեց անոնց ձեւաւորման եւ աստիճանական զարգացման¹⁶:

Ներկայ աշխատանքս կը միտի լուսաբանել ՎԱՆԲԵԱՆ ԱՆԱՊԱՏ ԲԱՆԵՐՈՒ ԿՐԾՆԱԿԱՆ, ՎԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆՈՂԱԿՈՒԹԵԱՆ հիմնական նրբերանքները. եզրեր՝ որոնք մեր հին

մանուած Սբ. Աթնասա Հայրապետի գործերուն մէջ (Սբ. Անտոն Անապատականի վարքին մէջ), տե՛ս Ճառք, Թուղթք եւ Ընդդիմասացութիւնք, Վենետիկ, 1899, էջ 533, 537, 550 եւ 571:

10. Հմտ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐՊԷԼԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 198:

11. Այս եզրը այլաբանօրէն գործածած է ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐՊԷԼԵԱՆ, նշ. աշխ., «... ձգնալ ի սուրբ առաքինարանին Տանափարալու», էջ 146: «Ի հրեշտակեամբ կրօնաստանն սուրբ եւ յաստուածարեան առաքինարանն Մափանցաց», էջ 96: «Մեծ առաքինարանն Երիցու Վանից», էջ 177: «Մեծ առաքինարանն Թանատեվան», էջ 248: «Ցախաց Քար՝ բարձրառեցակ եւ սուրբ առաքինարանն», էջ 249:

12. Հմտ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐՊԷԼԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 179, 189:

13. Հմտ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԹՂ. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ, նշ. աշխ., էջ 116:

14. Հմտ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԹՂ. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ, նշ. աշխ., էջ 139:

15. Հմտ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԹՂ. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ, նշ. աշխ., էջ 116:

16. Անապատականութեան եւ վանականութեան ընդհանուր պատմութեան համար հմտ. ԳԱԹՐԻՐՃԵԱՆ Հ. ՅՈՎՍԷՓ, Տիեզերական Պատմութիւն, հտ. Բ., Վիեննա, 1852, էջ 579-583: ԵՒՍԵԲԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՏԻ, Պատմութիւն Եկեղեցւոյ, Թրգմ. Հ. Աթ. Ճարեան, Վենետիկ, 1877, էջ 107-114: *Monachismo Orientale*, Roma, 1958, (հրտկ. Pont. Inst. Stud. Orientalium հաստատութեան): ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԵՂԱՅ, Արեւելեան վանականութեան ծագումն

գրականութեան մէջ երբեմն անփութութեամբ, երբեմն առանց խտրութեան կը նոյնացուին եւ յաճախ իրարու իբրեւ հոմանիշներ կը գործածուին:

Սակայն, «Անապատ» եւ «Վանք» եզրերու նոյնիմաստ գործածութիւնը որոշ հեղինակներու կողմէ՝ ճիշտ չէ, երբ նկատի առնենք յատկապէս անապատական կամ ճգնաւորական կեանքի եւ վանքերու ճգնողական կենցաղի (ascetic) հոգեւոր ու կրօնական ընդհանուր նկարագիրները եւ կենցաղային բովանդակութիւնը: «Անապատ»ներն ալ «վանք»եր են, սակայն, ինչպէս յաջորդաբար պիտի տեսնենք, էական առանձնաչափութիւններ եւ որոշ տարբերութիւններ ունին, որոնց համար ալ ԱՆԱՊԱՏԻ եւ ՎԱՆՔԻ, այսինքն ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ կենցաղակերպերը կը զանազանուէին իրարմէ: Շփոթութիւնը կը ծագի ա՛յն եղելութենէն, որ Հայաստանի «նուազ խիստ» ապրելակերպ ունեցող վանքերու կողքին, ուր միասին կ'ապրէին կրօնաւորները, գոյութիւն ունէին նաեւ այնպիսի վանքեր կամ վանական հաստատութիւններ, որոնց հայեցողական, ներանձնական եւ կամ ճգնողական (ascetic) կենցաղը ա՛յնքան «խիստ» էր եւ նման անապատական կամ ճգնաւորական կեանքին, որ հեղինակները այլաբանական հանգունակութեամբ զանոնք «ԱՆԱՊԱՏ» ալ կոչած են: Վանքերն ալ, անշուշտ թէ, վանական իրենց ներքին կեանքով՝ «կղզիացած», «հեռացած» եւ կամ «առանձ-

ն ու ծաղկումը Դ. դարում, տե՛ս «Հասկ» (Անթիլիաս), 1958, էջ 282-287: Ինձիձե՛սն է. ՂՈՒԿԱՍ, Հնախօսութիւն Աշխարհագրական Հայաստան-եայց Աշխարհի, հտ. Գ., Վենետիկ, 1835, էջ 194-214: ԿՈՍՏԱՆԵՆԱՆՑ Կ., Հայոց Վամբերը, Մոսկով, 1886, էջ 7-30: ԹՈՓԾԵԱՆ Յ., Մագումը Հայ վանականութեան (Բնագիրը գերմաներէն), տե՛ս «Լոյս» (Հաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս), 1905, էջ 360-363, 468-470 եւ 538-542: Թոփճեանի յայտնած որոշ կարծիքները քննադատուած են, հմտ. ՂԱԶԻԿԵԱՆ Հ. ԱՐՄԷՆ, Հայկական Նոր Մտանգափոխութիւն, հտ. Ա., Վենետիկ, 1919, էջ 805: ՅՈՒՍԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Անապատականներ եւ վանականութիւն, տե՛ս «Արարատ» (Էջմիածին, Վաղարշապատ), 1905, էջ 244-252, 332-341, 440-454, 542-550, 640-666, 1015-1025, 1098-1109: 1906, էջ 60-68, 161-169, 244-250, 435-449, 606-628: ԱԼՊՈՅԱՅԵԱՆ ԱՐՇԱԿ, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հտ. Ա., Գահիրէ, 1937, էջ 260-289: ՄԵԼԻՈՆԵԱՆ Հ. Գ., Անապատական շարժումը Միջագետքում, տե՛ս Հեղինակին Հայ-Ասորական Յարաբերութիւնների պատմութիւնից (Գ-ն դար) կոչուած աշխատութիւնը, Երեւան, 1970, էջ 54-70: SIMON JARGY, *Les Origines du Monachisme en Syrie et en Mésopotamie*, «Proche-Orient Chrétien» (Revue, Paris), tome II, (1952), էջ 110-124: SIMON JARGY, *Les Premiers Instituts Monastiques et les Principaux Représentants du Monachisme Syrien au IV siècle*, «Proche-Orient Chrétien» (Revue, Paris), tome IV (1954), էջ 106-117: LIALINE D. C., *Monachisme Oriental et Monachisme Occidental*, «Irénikon», (Եռամսեայ, Belgique), No. 33, (1960), էջ 435-445.

նացած» կենցաղ մը կը պայմանաւորէին իրենց կրօնաւորներուն կամ վանականներուն, նման անապատական, միայնակեցական եւ կամ ճգնաւորական կենցաղին. սակայն, կանոնական կենցաղի տեսակէտէն՝ «անապատական նկարագիր» չունէին անոնք: Իրականութիւնը ա՛յն է, սակայն, որ քաղաքներէ, գիւղաքաղաքներէ եւ կամ ընդհանրապէս բնակութիւններէ հեռու կամ «անմարդաբնակ» վայրեր գտնուող վանական հաստատութիւններն ալ կոչուեցան «անապատ»ներ:

Կ'անցնիմ խօսելու նախ ԱՆԱՊԱՏ եւ ՎԱՆՔ եզրերու մասին եւ ապա տեսնելու անոնց նկարագրին հիմնական տարբերութիւնները հայ կրօնական ու վանական մտածողութեան մէջ:

«ԱՆԱՊԱՏ»

Այս բառը, բացի իր սովորական նշանակութենէն՝ զուտ կրօնական նշանակութիւն մըն ալ ունի: Այս եզրէն կը ձեւանայ նաեւ «Անապատաւոր», «Անապատական» եւ «Անապատականութիւն» բառերը եւ յղացքները (այսինքն բնակչութենէ հեռու՝ «Անապատ» վայրի մը մէջ տեղի ունեցած կենցաղավարումը կամ ճգնաւորական առանձնակեցութիւնը, անապատաբնակութիւնը, անապատակեցութիւնը, առանձնակեցը, միայնակեցը, ճրջնաւորը), շատ գործածուած է մեր հին ու միջնադարեան գրականութեան մէջ: Բնականաբար, «Անապատական կեանք»ը կը տարբերէր «Վանական կեանք»էն, որոնց պիտի անդրադառնամ քիչ մը վարը:

Ոստինք քանի մը յատկանշական վկայութիւններով:

Ե. դարու պատմիչներէն՝ Փաւստոս Բիւզանդացին, երբ Գինդ Վարդապետի մասին առանձին գլուխով մը կ'անդրադառնայ անոր միանձնական կեանքին ու գործունէութեան, մեզ հետաքրքրող եզրերը կը գործածէ շատ յստակ տարբերութիւններով եւ մտածումներով. «Եր Գինդս այս ի Տարօն գաւառէ, եւ լեալ սա աշակերտ մեծիմ Դանիէլի. եւ յետ ևորա էր գլուխ արեղայից, եւ վարդապետ միանձնաց, եւ առաջնորդ մեմակեցաց, եւ վերակացու վաներայից, եւ ուսուցիչ ամեայն անապատաւորաց. եւ տեսուչ ամեմեցուն՝ որք միանգամ վասն սիրոյն Աստուծոյ յաշխարհէ էին մեկնեալ, ի յանապատս բնակեալ, ի քանանաւ ամրացեալք յայրս եւ ի քարածերպս երկրի, եւ միահանդերձ, բոկագնացք, զգաստացեալք, խոտանարակք, ընդարուտք, արմատակերք, զօրէն գագանաց ի լերինս շրջէին՝ լեշկամաշկօք եւ մորթօք այծեմեօք, մեղեալք, տառապեալք եւ

տարակուսեալք, յանապատի մոլորեալք, ի ցուրտ եւ ի տօք, ի ֆաղց եւ ի ծարաւ վասն սիրոյն Աստուծոյ»¹⁷:

Ղազար Փարպեցին ալ վկայութիւն մը ունի Մեսրոպ Վրդ. Մաշտոցի մասին, որ նախ ուրիշ վանականներու կամ կրօնաւորներու հետ միասին վանքի մը մէջ ապրելով կը նուիրուի «Վանական կեանք»ին եւ ապա՝ յաջորդաբար, նախընտրելով ճգնաւորական առանձնակեցութիւնը կամ «Անապատական կեանք»ը, կ'ընդգրկէ անապատական կեանքին ձեւը: Բնագիրը կ'ըսէ. «Յետ այնորիկ տեմնացեալ կարգի վանականութեան՝ երթայ ի վանս բազմութեան եղբարց եւ ընկալեալ գկերպարանս վանականութեան՝ լինէր ընտիր յամենայնի եւ երեսնի. հրաժարէր յամենայն աշխարհագրօս երկրաւոր գրադմանց: Ապա յանապատական կրօնս փոխեալ՝ զարմանալի երեսէր եւ հռչակաւոր. եւ կայր յանապատս ի բազում տեղիս փարանձաւաց, մեծաւ առաքինութեամբ եւ խստամբեր վարում կրօնաւորօք եւ աղօթասէր եղբարքք...»¹⁸:

Ղ. Փարպեցի, ինչպէս կը տեսնուի, յատկօրէն կը զանազանէ հոս «Վանական կեանք»ը եւ «Անապատական կեանք»ը եւ կ'ու տայ այդ երկու կենցաղակերպերուն բնորոշիչ եւ հիմնական գիծերը. «Վանական կեանքը՝ «ի վանս բազմութեան եղբարց» բացատրութեամբ, իսկ Անապատական կեանքը՝ «կայր յանապատս, ի բազում տեղիս քարանձաւաց» զանազանութեամբ:

«Անապատ» եզրը, «Վանք» իմաստով, գործածած են, օրինակ, Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ¹⁹, Ստեփանոս Օրպէլեան²⁰, Վարդան Վրդ. Պատմիչ²¹, Թովմաս Վրդ. Մեծփեցի²², Առաքել

17. ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆՒԱՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Դ. տիպ., Վենետիկ, 1933, էջ 274-275:

18. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Դ. տիպ., Վենետիկ, 1933, էջ 37-38: «Անապատ» եզրը, անապատականներու ապրելավայր իմաստով, կը գործածէ նաեւ երկու անգամ, էջ 461ի մէջ:

Հայերէն «անապատ» եզրին յունարէն հոմանիշն է ԷՐԵՄՈՍ (ամայի, անբնակ) բառը: Իսկ Հայերէնի «անապատական», «անապատաւոր» կամ ճգնաւոր բառերուն համապատասխանն է ԷՐԵՄԻԹԷՍ կամ ԱՆԱՔՈՐԵԹԷՍ. կը ծագի յունարէն ԱՆԱՔՈՐԷՍ բայէն, որ կը նշանակէ «ետ կը դառնամ», այսինքն «ետ կ'երթամ», ...մէկ կողմ երթալ, հեռանալ, մեկուսանալ, ամայանալ: ԷՐԵՄԻԹԷՍը կը ձեւանայ ԷՐԷՄԻԱ բայէն, որ կը նշանակէ «առանձնանալ»:

19. Նշ. աշխ., էջ 186:

20. Նշ. աշխ., էջ 126 եւ 198: «Անապատական» եզրն ալ, «վանական» իմաստով, գործածած է երեք տարբեր առիթներով, էջ 61, 63 եւ 198:

21. Նշ. աշխ., էջ 114:

22. Նշ. աշխ., էջ 43 եւ 54:

Վրդ. Դաւրիժեցի²³, ԺԵ. դարու բազմաթիւ Յիշատակարաններ²⁴, Զաքարիա Սարկաւազ (Քանաքեռցի. ԺԵ. դարու հեղինակ), որ Լիմի Կղզիին Վանքը քանի մը անգամ կը կոչէ «Անապատ»²⁵ եւ ուրիշներ:

Նոյն Զաքարիա Սարկաւազը, Պատմական Հայաստանի Այրարատ Նահանգին (ներկայիս՝ Աշտարակի շրջանին) մէջ գըտնոող Յովհաննավանքը, որ նախապէս կը կրէր Սիւղի Վանք անունը, պարբերաբար կը կոչէ երբեմն Վանք, երբեմն Անապատ, իսկ անգամ մըն ալ զարմանալիօրէն վանական նոյն հաստատութիւնը կը յիշէ «Մենաստան-Անապատ-Վանք» երեք եզրերու միասին գործածումով: Ահաւասիկ բնագրին հատուածները. «...Գնաց յանապատն Յովհաննու վանից»²⁶: «Եւ էր գիրքն այն ի գրատանն Յովհաննու վանից»²⁷: «...Յանապատն Յովհաննու Վանից»²⁸: «...Ի հրաշափառ սուրբ մենաստանս Յովհաննու Վանից»²⁹: «...Եւ իմքն գնաց ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր մենաստանն՝ յանապատն Յովհաննու Վանից»³⁰ եւ կամ «Սուրբ ուխտին Յովհաննու Վանից»³¹:

Այս անփութութեան դիմաց սակայն, Զաքարիա Սարկաւազ գիտէ զանազանել Վանքերն ու Անապատները. «Եւ իմքն հրաժարեալ շրջէր ի վանորայս եւ յանապատս յաղօթից պատճառէ»³², «Զի սիրէր... զվանորայս եւ զանապատս»³³ եւ «Քանգի սիրող էր նա վանականաց եւ անապատաւորաց»³⁴:

ԺԲ. դարու պատմիչ՝ Սամուէլ Քէնյ. Անեցին ալ կը զանազանէ «վանքերն» ու «անապատները». «Ժողովեցան ի մայրաքաղաքն Սիս քաղմութիւն արեղայից եւ կրօնաւորաց եւ սարկաւազաց, որք բնակեալ էին ի վանք (sic) եւ յանապատս՝ ծերք եւ տղայք, այլեւ վարդապետք եւ եպիսկոպոսք»³⁵:

ԺԵ. դարու ծանօթ պատմիչ՝ Առաքել Վրդ. Դաւրիժեցին, իր պատմական գործին մէջ, առիթով մը յայտնապէս զանազանու-

23. Նշ. աշխ., էջ 203, 285 եւ 288:

24. Տե՛ս ԽԱՉԻԿԵԱՆ Լ. Ս., Նշ. աշխ., հտ. Ա. էջ 53, 79, 139, 154. հտ. Բ., Նշ. աշխ. էջ 11, 35, 37, 43, 60, 83, 84, 85, 91, 322, 378, 427:

25. Պատմագրութիւն, (Եռահատոր), հտ. Ա., Վաղարշապատ, 1870, էջ 78-79:

26. Նշ. աշխ., հտ. Ա., էջ 74: Տե՛ս նաեւ էջ 59:

27. Նշ. աշխ., հտ. Ա., էջ 81:

28. Նշ. աշխ., հտ. Ա., էջ 87:

29. Նշ. աշխ., հտ. Գ., էջ 1:

30. Նշ. աշխ., հտ. Գ., էջ 10:

31. Նշ. աշխ., հտ. Գ., էջ 33:

32. Նշ. աշխ., հտ. Ա., էջ 77:

33. Նշ. աշխ., հտ. Բ., էջ 131:

34. Նշ. աշխ., հտ. Բ., էջ 132:

35. Նշ. աշխ., էջ 156:

Թիւն մը կը ղնէ «վանքերու» եւ «անապատներու»: Ոսելով դարուն երկու ցայտուն անձնաւորութիւններու – Սարգիս Եպսկ. Անբերդցիի եւ Տէր Կիրակոս Քհնյ. Տրապիզոնցիի մասին – կ'ըսէ. «Գնացեալ շինեցին անապատս եւ վանորայս»³⁶ եւ կամ՝ անոնք «Սկսան... վերստին նորոգել եւ յարդարել զամենայն կարգս բարիս, անապատաց եւ վանորէից...»³⁷:

Հայ եկեղեցական-ծիսական արարողութիւններու կարգին, «Անդաստան»ի օրհնութեան ընթացքին, երբ աշխարհի հիւսիսային կողմը կ'օրհնուի, «վանքեր»ն ու «անապատներ»ը կը յիշուին առանձին-առանձին. «Օրհնեցի եւ պահպանեցի եւ նախախնամեալ պահեցի հիւսիսային կողմն աշխարհիս, քաղաքս եւ գիւղս, վանս, անապատս եւ քանդակ ժողովուրդս ի սմա...»³⁸:

Սուրբ Ներսէս Շնորհալի Հայրապետը՝ Հոգեգալստեան Տօնին նուիրուած իր շարականներէն մէկուն մէջ կ'ըսէ. «Այսօր ցօղով իմամալեալ յամպոց Հոգւոյն զուարթացան բոյսք եկեղեցւոյ, պարարտացան դաշտք արդարութեամբ եւ գեղեցկացան անապատք մաքուր կուսութեամբ»³⁹:

Շատ հաւանաբար, Շնորհալիին այս տողերով կ'ուզէ ակնարկել Հայաստանի վանքերուն մէջ կրօնաւորներու բազմութեան եւ անոնց մաքուր եւ օրինակելի կենցաղավարութեան:

Հայ վանականութեան պատմութեան մէջ բազմաթիւ են այն վանական հաստատութիւնները կամ վանքերը, որոնք իրենց յատուկ կանոնական նկարագրին, ճգնաւորական խստակեաց կենցաղին եւ ճգնողական-հայեցողական ապրելակերպին պատճառով կոչուեցան «Անապատ». օրինակ՝ Լիմի Անապատը, Կոռւց Անապատը, Սեւանի Անապատը, Սիւնիքի Հարանց Անապատը, Հալիճորի Անապատը, Շնհերի Կուսանաց Անապատը, Մաքենոցի Անապատը, Թանահատի եւ Գլաճորի Անապատները, Տանձափարախի Անապատը, Ոորին Անապատը, Սաղմոսավանքը, եւայլն եւայլն:

Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ «Անապատ»-վանքերը ունեցած են նաեւ «Ուխտ» անուանումն ալ:

Ստ. Օրպէլեան պատմիչը, Սիւնիքի Նահանգին մէջ գտնուող մենաստաններու թուարկումին նուիրուած հատուածը «Գլ. ԿԲ.»

36. Նշ. աշխ., էջ 254:

37. Նշ. աշխ., էջ 255-256: Տե՛ս նաեւ էջ 285:

38. Կարգաւորութիւն Հասարակաց Աղօթից, Վենետիկ, 1898, էջ 160:

39. Կարգ. Հասարակաց Աղօթից, Նշ. աշխ., էջ 799 (Հինգշաբթի, Ե. օր Պենտեկոստէի):

վերնագրած է հետեւեալ յստակ բանաձեւումով. «Վանորայֆ եւ Ուխտֆ եկեղեցեաց թէ քանի էին յայսմ աշխարհի»:

Բացայայտ է Օրպէլեանին միտքը եւ պատմական իմաստը, որով գիտակցաբար կը տարբերակէ վանական նկարագրի երկու տեսակ հաստատութիւնները:

«ՎԱՆՔ»

Այս եզրը, դասական հայերէնի մէջ, կը նշանակէ «օթեւան», «իջեւան», «կայան», «բնակարան»: Նոր Հայկազեան Բառարանը կ'աւելցնէ իսկոյն թէ «Վանք կը կոչուին նաեւ մենաստանները, այսինքն կրօնական ա'յն հաստատութիւնները, որոնք «բնակարան միաբանակեցաց» են⁴⁰: Հետեւաբար, կրօնական մտածողութեան մէջ «Վանք» եզրը ստացած է «բնակելի ու կրօնական շինութիւններու համալիր» իմաստը, ինչպէս նաեւ «միասնական կենցաղով եւ կանոնադրութեամբ ապրող վանականներու կամ կրօնաւորներու համայնք»:

Այս բառէն կը յառջանան «վանական» եւ «վանականութիւն» եզրերը եւ առնչակից յղացքները⁴¹:

Փաւստոս Բիւզանդացին Եպիփան անունով ճգնաւորի մը մասին կը գրէ, որ «Լնոյր գերկիրն Մոփաց վանիւք» կամ «Լնոյր գերկիրն Աղանեաց վաներով»⁴²: Նոյն հեղինակէն կ'իմանանք որ Սբ. Ներսէս Պարթեւ Հայրապետը Հայաստանի մէջ «Բազմացոյց զկարգս եկեղեցեաց ի շէնս եւ յամնէնս. սոյն օրինակ բազմութիւնք կրօնաւորաց»⁴³: Ժ. դարու հեղինակ մը՝ Մեսրոպ Երէց, կենսագրութիւն մը գրելով Ներսէս Պարթեւի մասին, Փ. Բիւզանդացիի կատարած այս հաղորդումին կապակցութեամբ կը

40. Հմմտ. նոր Հայկազեան Բառարան, հտ. Բ., Վենետիկ, 1837, էջ 783:

41. Հայերէն «վանական» եզրը հոմանիշ է յունարէնի ԳՈՅՆՈՊԻՈՍ բառին, որ կը նշանակէ կենակից, ուրիշ կամ ուրիշներու հետ միատեղ ապրող. կազմուած է ԳՈՅՆՈՊ (հասարակաց) եւ ՊԻՈՍ (կեանք) բառերէն: «Վանք» կամ «Մենաստան» բառն ալ (այսինքն «բնակարան միանձնեցող») կը համապատասխանէ յունարէնի ԳՈՅՆՈՊԻՈՍ բառին, որ կը նշանակէ վայր մը՝ ուր միատեղ է կեանքը:

Իսկ Հայերէն «միանձն» եզրը, որ ընդհանրացած է արդէն «կրօնաւոր» իմաստով, կը համապատասխանէ յունարէն ՄՈՆԱԿՈՍ բառին: ՄՈՆՈՍ՝ առանձին, միակ: ՄՈՆԱՍԹէ՛Ս՝ միայնակեաց, առանձնակեաց, մենաստան: ՄՈՆԱՍԹէ՛Ս՝ միանձնուհի: ՄՈՆԱՍԽԻՔՈՍ կամ ՄՈՆԱՍԹԻՔՈՍ՝ միանձնական, միայնակեցական կամ կրօնաւորական: Իսկ ՄՈՆԱՍԹԵ՛ՐԻՈՆ՝ վանք կամ մենաստան:

42. Նշ. աշխ., Ե. 27, էջ 225:

43. Նշ. աշխ., Դ. 4, էջ 86:

գրէ որ *Ներսէս Պարթեւ* «Տայր հրաման շինել եպիսկոպոսանիստս եւ եղբայրանոցս (վանքեր) մեծամեծս եւ փոքունս»⁴⁴:

Մովսէս Խորենացին ալ կ'անդրադառնայ այս մասին. – *Սր. Ներսէս* «Հրամայեաց եւ յամենայն գիւղս վանս շինել, զի լինիցի օտարանոցք եւ տեղի սննդեան որքոց եւ ծերոց եւ անուռղաց տաժումն: Շինէ եւ յանապատ եւ յամարդ տեղիս եղբայրանոցս եւ մեծաստանս եւ յատկանձնակաց խրմիթս...»⁴⁵:

Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի պատմիչը, իր կարգին կ'արձագանգէ *Ներսէս Պարթեւ* Հայրապետը նոյն գործունէութեան. «Կարգէ վանորայս օտարանոցս եւ հիւրանոցս եւ տնանկանոցս՝ ի քաղաքս, ի գիւղս եւ յաւանս. այլ եւ յանապատս մեծաստանս (անապատ վայրերու մէջ՝ վանքեր) եւ խրմիթս կուսակրօնից եւ միանձնաց յարդարէ»⁴⁶:

Ինչպէս կը նշմարուի, «*Վանք*»-երը եւ «*Անապատ*»-ները իրարմէ անշատ կը յիշատակուին: Որովհետեւ նկարագրներով իրարմէ կը տարբերէին եւ կը զանազանուէին:

«*Վանք*» եզրը, իբրեւ մենաստան կամ վանական հաստատութիւն իմաստով, գործածուած է գրեթէ բոլոր հայ պատմիչներու կողմէ: Այսպէս, օրինակ, Փաւստոս Բիւզանդացի⁴⁷, Ղազար Փարպեցի⁴⁸, Ջենոբ Գլակ⁴⁹, Սեբէոս⁵⁰, Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի⁵¹, Մովսէս Կաղանկատուացի⁵², Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ⁵³, Ուխտանէս Եպիսկոպոս⁵⁴, Սամուէլ

44. Տե՛ս «Սոփերը Հայկականք», հտ. 2., նշ. աշխ., էջ 39: Հրատարակիչը՝ Հ. Ղ. Ալիշան, թիւ 112 ծանօթութեան մէջ կը նշէ թէ ուրիշ ձեռագրերի մը համաձայն Ներսէս Պարթեւի նախածեռնութեամբ շինուած վանքերուն թիւը «երկու հազար եւ քառասուն» էր, հմտ. նոյն, էջ 134: Հմտ. նաեւ «Սոփերը Հայկականք» հտ. է, նշ. աշխ., էջ 7-8: ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ԱՅՐԻՎԱՆԻՅԻՆ արձագանգելով այս աւանդութեան, կը գրէ. «Աուրբն ներսէս կարգեաց... երկու հազար վանս», Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., էջ 46:

45. Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1955, Գ. 20, էջ 465:

46. Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1867, գլ. ԺԲ., էջ 61: ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ՊԱՏՄԻՍՒՆ ալ կ'անդրադառնայ այս գործունէութեան. «Բարեօք կարգաւորէր զաշխարհս մեր, շինելով վանորայս եւ օտարանոցս եւ հիւրանոցս եւ հիւանդանոցս եւ տուն ուրկաց», նշ. աշխ., էջ 46:

47. Նշ. աշխ., Ե. գլ. 27, էջ 225 եւ 226. 2. գլ. 16, էջ 274-276:

48. Նշ. աշխ., էջ 37, 39, 460, 461:

49. Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 37, 40, 42:

50. Պատմութիւն, Երեւան, 1979, էջ 85:

51. Նշ. աշխ., գլ. ԺԲ. էջ 61, գլ. Ի. էջ 116, գլ. ԻԴ. էջ 138, գլ. ԿԵ. էջ 421:

52. Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, Երեւան, 1983, էջ 40, 57, 75, 91, 212, 218, 321:

53. Նշ. աշխ., էջ 83, 174, 176, 185:

54. Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 26, 55:

հեռու գտնուելը պայման չէր եւ ո՛չ ալ բաւարար՝ վանք մը «անապատ» կոչելու: Կային կանոնական եւ վանական կենցաղակերպի հիմնական առանձնայատկութիւններ:

Կարոյ Ղաֆադարեան, որոշ հոտառութեամբ մը կը յաջողի մօտենալ հարցին, երբ կը փորձէ ճշտել թէ «Անապատ կոչւում էին միայն խստակեաց հոգեւորականների քաղաքից եւ ո՛րեւէ ա՛յլ բնակավայրից դուրս գտնուող վանքերը, որտեղի կրօնական կարգերն աւելի խիստ էին, քան քաղաքի միջին եղածներինը»⁶⁴:

Հայաստանի վանքերը կառուցուած են այլազան վայրերու եւ դիրքերու վրայ: Ոմանք ամայի, անբնակ կամ անապատային վայրերու մէջ՝ ուրիշներ վիհերու նայող կատարներու վրայ՝ ոմանք լեռնային գագաթներով շրջապատուած բարձրաւանդակներու վրայ, իսկ ուրիշներ՝ անտառախիտ կանանչութիւններու մէջ ծածկուած:

Սակայն, բնակավայրերէ հեռու կամ անապատային ամայութեան մը մէջ գտնուելը կանոնական պարտադրութիւն չէր: Մեզի ծանօթ է, որ բնակութիւններէ հեռու եւ ամայի վայրերու մէջ կառուցուած են միայն «այրերու» յատուկ անապատ-վանքերը, իսկ «իգական սեռ»ի անապատ-վանքերը, ամէնէն առաջ անվտանգութեան եւ ապահովութեան հասկնալի նպատակներով, գտնուած են բնակավայրերու մէջ եւ կամ անոնց մերձակայ: Այսպէս օրինակ, Հաղբատի Կուսանաց Անապատը կը գտնուի Հաղբատի վանքին մօտ: Ծնհերի Կուսանաց Անապատը կը գտնուի նոյն գիւղին մէջ: Հալիճորի Կուսանաց Անապատը կառուցուած է նոյն Հալիճորի գիւղին մէջ⁶⁵:

Հայ վանականութեան պատմութիւնը կը վկայէ թէ վանական կեանքի նկարագիրը կը տարբերէր հաստատութենէ հաստատութիւն:

Հիմնականին մէջ, ուրեմն, ինչի՞⁶⁶ մէջ կը կայանար «Վանք»-երուն եւ «Անապատ»ներուն տարբերութիւնը:

Ա. - Էականը ո՛չ թէ վանական հաստատութիւններու վայրն էր բնորոշիչ տարբերութիւնը անոնց «Վանք» կամ «Անապատ» կոչումին եւ նկարագրին, այլ ամէնէն առաջ կը կայանար անոնց կիրարկած «տարբեր» կանոնադրութիւններու եւ այդ կանոնադրութեամբ ալ պայմանաւորուած վանական կենցաղակերպին եւ նկարագրին մէջ:

64. Յովհաննավանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Երեւան, 1948, էջ 46:

65. Հմտ. ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ Մ. Մ., Սիւնիքի Ժէ-ԺԸ դարերի մարտապետական համալիրները, Երեւան, 1973, էջ 9:

Յաջորդաբար, առիթ պիտի ունենամ հրատարակելու աշխատանքներէս մին, որ բացառաբար կը վերաբերի Հայաստանի վանքերուն եւ անապատներու մէջ գործադրութեամբ կիրարկուած կանոնադրութիւններուն կամ սահմանադրութիւններուն, ինչպէս նաեւ կանոնադիր կամ բարեկարգիչ անձերու կանոնական աշխատանքներուն եւ անոնց դերի մասին:

Առայժմ, կը բաւարարուիմ պատմական շատ հետաքրքիր օրինակով մը միայն:

Թէ վանքերու եւ «անապատ» կոչուած վանքերու կրօնական-վանական-կանոնական կենցաղակերպերը կը տարբերէին իրարմէ, շատ յստակ է, երբ նկատի առնենք, օրինակ, Շատին կոչուած վանքին պատմական ստոյգ պարագան:

Պատմական Սիւնիք Նահանգին մէջ գտնուող Շատին կամ Շատիկ վանքը, որ համաձայն Ստ. Օրպէլեան Պատմիչին հիմնուած է 929 թուականին, իսկ վանքի Սբ. Սիոն եկեղեցին ալ կառուցուած 1655ին, նախ գործած է իբրեւ սովորական վանք, սակայն որոշ շրջանէ մը ետք, վանքին միաբանութիւնը կ'որոշէ վանքը վերափոխել «անապատ»ի: Եւ որովհետեւ միաբանները անծանօթ էին անապատ-վանքերու յատուկ կանոնադրութեան, կը դիմեն Յովհաննավանքի Եպիսկոպոս՝ Յովհաննէսին, որպէսզի օգնէ իրենց: «Եւ եկին մուղտեսիք յեղեգմանորոյ ի Շատին անապատէ, կ'ըսէ Զաքարիա Սարկաւազ Քանաքեռցի պատմիչը, աղաչէին եւ ասէին. մեք ո'չ գիտեմք զկարգ եւ սահմանք անապատի, դու ե'կ եւ կարգաւորեա՛ր զմեզ»: Յովհաննէս Եպիսկոպոս, որ եօթը տարիներ ապրեր էր Վանի Լիճին Լիմ Անապատ վանքին մէջ եւ քաջատեղեակ էր անապատական նկարագիր ունեցող վանքերու սահմանադրութեան, «Ըստ աղաչանաց նոցա ելեալ գնաց եւ ըստ կարգի անապատի կարգաւորեաց զնոսա ուղղութեամբ եւ ամենայն բարեգործութեամբ»⁶⁶: Նկարագրի այս փոփոխութենէն ետք է որ Շատին Վանքը սկսած է «անապատ» կոչուիլ:

66. Պատմագրութիւն, Նշ. աշխ., հտ. Գ., էջ 50: «Մաղտես» կամ «Մուղտես» կը նշանակէ «Առանց (եկեղեցական) աստիճանի կրօնաւոր», տե՛ս ԵԱՀ-ԽԱՌՈՒՆԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊՍ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էքումենիսի եւ իիմզ գաղափար Արարատայ, հտ. Բ., էջմիածին, 1842, էջ 232:

Շատին կամ Շատիկ անապատի մասին տե՛ս ԱԼԻՇԱՆ ՀԱՅՐ ԴԵԻՆՅԱՆ, Սիսական կամ Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 22 եւ 159: ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ Հ., Ագիգեկովի շրջանի կուլտուրայի յուշարձանները, Երեւան, 1955: ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ Մ. Մ., Սիւնիքի Ժէ-ԺԸ դարերի ֆարտարապետական համալիրները, Նշ. աշխ.: CUNEO PAOLO, *Architettura Armena*, Roma, 1988, թիւ 206: Հայկական Հանրագիտարան, հտ. 8րդ, Երեւան, 1982, էջ 458-459:

«Անապատ» կոչուած վանքերու միայնակեցական խիստ նկարագիրը եւ ապրելակերպը Հայաստանի մէջ, բնականաբար, յառաջացած է «զուտ անապատական» ճգնաւորութեան կենցաղավարումէն, որուն ընդհանրապէս կը հանդիպինք մինչեւ Ե. դար:

Բ.- Վանական հաստատութեան մը կանոնադրութիւնը, «սահմանք»ը կամ «կանոնական սահմանադրութիւնը» (բանաձեւ մը, որ Մովսէս Խորենացին կը գործածէ, երբ կ'ականարկէ Սբ. Ներսէս Պարթեւ Հայրապետին եկեղեցական-բարենորոգչական-կանոնական տեսակէտով հաստատած որոշումներուն կամ սահմանումներուն, հմտ. Գիրք Գ., գլ. Ի.) ինքնաբերաբար կը բնութագրէ արդէն տուեալ վանքին վանական-միայնակեցական նկարագիրը:

Վանական կեանքի դիմագիծին գլխաւոր երակն է «աղօթքի կեանք»ը հասարակաց՝ բոլոր միաբաններու մէկտեղումով, ինչպէս նաեւ Աստուծոյ հետ անձնական տրամախօսութիւնը՝ միաբաններու ներանձնացեալ հայեցողութեամբ (ընթերցում-խոկում-աղօթք ճգնողական երրեակ ընթացքներու շղթայումով):

Երբ մեր պատմիչները «Անապատ» վանքերու մասին կը խօսին, կը գործածեն քանի մը յատկանշական եւ բնորոշիչ եզրեր՝ բանաձեւեր եւ եզակի արտայայտութիւններ, որոնցմէ կարելի է կռահել կամ հետեւցնել այդ հաստատութիւններուն մէջ ապրող վանականներու հոգեւոր, կրօնական եւ կենցաղային ոգին եւ նկարագիրը: Այսպէս.

- 1) «ՄՇՏԱՊԱՇՏՈՒՔ»
 - 2) «ՄՇՏՆՁԵՆԱՒՈՐՔ»
 - 3) «ՍԱՀՄԱՆԱՒՈՐՔ»
 - 4) «ԽԱՐԱԶՆԱԶԳԵՍՏՔ» կամ «ՃԳՆԱԶԳԵՍՏՔ»
 - 5) «ԼՈՒՌՔ» կամ «ԼՌԻԿՔ»
 - 6) «ԽՍԱԿՐՕՆ» կամ «ԽՍԱՄԲԵՐ ՎԱՐՈՒՔ»
 - 7) «ՀԵՌԱՅԵԱԼՔ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՓԱՓՈՒԿ ԿԵՐԱԿՐՈՑ»
 - 8) «ՃԱՇԱԿԵԼ ՅԱՒՈՒՐՆ ՄԻԱՆԳԱՄ» կամ «ՄԻԱՆԳԱՄ ՄԻԱՅՆ ՅԱՒՈՒՐ ՃԱՇԱԿԵԱԼ»
 - 9) «ՊԱՐՏ Է ԱՆԱՊԱՏԱՒՈՐԱՅ ՄԻԱՅՆ ԿԱԼ ԵՒ ԺՈՒԺԵԼ Ի ԽՅԻ»
 - 10) «ԽՈՒԺՔ ԸՍՏ ՊԱՇՏԱՃԻ ԱՆԱՊԱՏԻ ԵՒ ՄԻԱՅՆԱԿԵՑԻ... ՆՍԵՄ ԵՒ ՄԹԻՆ ՓՈՔՐԱԳՈՅՆ»
 - 11) «ՅԻՒՐԱՔԱՆՁԻՒՐ ԽՂԻ ՀԱՆԱՊԱՁ ՏՔՆՈՒԹԵԱՄԲ...»:
- Եւայլն:

Հոգեւոր, կրօնական եւ վանական խիստ ներանձնութեան մը յատուկ այս բառամթերքը եւ անոնցմով արտայայտուած ճշմո՞ղական կենցաղը կը վերաբերի Հայաստանի «Անապատ» կոչուած վանքերուն միայն եւ ոչ թէ սովորական վանքերուն, որոնց նկարագիրը շատ աւելի մեղմ բնոյթ ունէր:

Մեր պատմիչները, որոնք եկեղեցական ու վանական պատմութեան վերաբերեալ հարուստ նիւթեր, տեղեկութիւններ եւ վկայութիւններ կը հայթայթեն, իսկապէս կը նպաստեն լուսաբանելու եւ միաժամանակ հաստատելու ներկայ աշխատանքովս արծարծուած ընդհանուր նիւթը եւ վարկածը: Այս տեսակէտով, հարկադրուած կը զգամ յատկանշական որոշ բնագիրներ արտադրել հոս, որոնց մէջ բացայայտ կը նշմարուի «Անապատ» կոչուած վանքերու կանոնական կենցաղակերպին «խիստ նկարագիրը»:

1.- *Երիցուվանքի մասին Օրպէլեան կը գրէ.* «Միանձունի քուով քառասուն՝ մշտնջենաւորք, խարագնագգեստք, լուռք, որք իբր գկանքեղունս մշտավառս եւ անշէջս յիրաքանչիւր խղի հանապազ տփուքեամք վառեալք լինէին բոցով շնորհացն Հոգւոյն»⁶⁷:

2.- *Մաքենոց վանքի մասին.* «...Կրօնաստանն սուրբ եւ յատուածաբնակ առաքինարանն Մաքենոցաց...եւ պայծառանայր յայնմ ժամանակի մեծամեծ ճգամքք եւ անտանելի խստամքեր վարուի...»⁶⁸:

3.- «...Եւ փոխէ գհանդերնս իւր ի մաշկեղէնս եւ յայծեայս...գգծուծ հանդերնս եւ զխոշոր ցփսին...»⁶⁹:

4.- *Ճանձափարախի կրօնաւորներու մասին.* «Եւ սոքա խարագնագգեստք եւ սահմանաւորք»⁷⁰:

5.- *Թանահատի վանքի կրօնաւորներու մասին.* «Որք էին մշտապաշտօնք՝ հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց, միայն աշտուն հացիւ եւ լոկ ջրով վնարէին զպէտս իւրեանց՝ եւ զայն յաւուրն միանգամ ընդ երեկս. լոկիք, հեզաշարժք, որք իբր կանքեղունս անշէջս կախեալք լինէին յաղօթս զցայգ եւ զցերեկ. եւ պաշտօնք իւրեանց երբեք ոչ խափանէին զցայգ եւ զցերեկ»⁷¹:

6.- «Երիցու վանք, որք էին մշտապաշտօնք»⁷² եւ ուրիշ տեղ մը՝ անոր միաբանները կը կոչէ «Մշտնջենաւորք»⁷³: Դարձեալ՝

67. Նշ. աշխ., գլ. ԺԹ., էջ 54:

68. Նշ. աշխ., գլ. Լ., էջ 69: Հմմտ. նաեւ գլ. ԽԳ., էջ 171-172:

69. Նշ. աշխ., գլ. ԽԵ., էջ 177:

70. Նշ. աշխ., գլ. ԿԱ., էջ 249:

71. Նշ. աշխ., գլ. ԼԳ., էջ 116-117:

72. Նշ. աշխ., գլ. ԿԱ., էջ 249:

73. Նշ. աշխ., գլ. ԺԹ., էջ 54:

«Հայրն Երիցակ՝ Երիցուվանից մեծ եգոնոմոս... խարազնագգեստ եւ խստակրոն ճգնաւոր»⁷⁴: Անգամ մը եւս, նոյն վանքի մասին՝ «... Եւ միանձունմ քուով քառասուն՝ մշտնջենաւորք եւ խարազնագգեստք, լուռք, որք իբր գկանքեղունս մշտաւառս եւ յանշէջս յիրաքանչիւր խղի հանապազ տքնութեամբ վառեալք լինէին քոցով շնորհացն Հոգւոյն»⁷⁵:

7.- Գիւտի վանքի միաբաններու մասին. «... Անդադար աղօթիւք իբր սիւն հրեղէն կանգնեալ էին յերկրէ յերկինս»⁷⁶:

8.- «Շատանեայ վանք՝ եւ սոքա մշտնջենաւորք»⁷⁷ եւ կամ «... Ի խստակրոն մեծահոջակ մշտնջենաւորացի ի Շատանեայ վանք»⁷⁸:

9.- «Խոտակերից (sic) վանք, որ Քարկոփ կոչի. եւ սոքա մշտապաշտօնք»⁷⁹:

10.- Տաթեւի Անապատի մեծ ներկայացուցիչ՝ Գրիգոր Վրդ. Տաթեւացին կը ներկայացուի իբր «խարազնագգեստ մարմնով՝ վանական»⁸⁰:

11.- Քրիստափորի Վանքին մէջ կային «Բագում ջանացող աղօթիւք, երեքհարիւր խարազնագգեստք» վանականներ⁸¹:

12.- Դերջանի Խլաձորի վանքի մասին Ստեփանոս Տարօնեցին (Ասողիկ) կը գրէ. «Ժողովեալ բազմութեան արանց արդարոց՝ ճգնագգեստ, խոնարհազարդ վայելչութեամբ զարդարեալք ... Միանգամ միայն յաւուր ճաշակեալ եւ զովացեալ ջրով... Ոչ ճաշակել ուրով քան զհասարակաց սեղան...: ԶԴաւթեան նուագն հնչեցուցանել ի գիշերի եւ ի տուրնջեան հանապազորդեան փառաբանութեամբ... Որք խաչակցեալք խաչելոյն Քրիստոսի՝ քաղցի եւ ծարաւով եւ հանապազամեռիկ կենօք քաղաքավարեալք...»⁸²:

74. Նշ. աշխ., գլ. ԺԹ., էջ 52:

75. Նշ. աշխ., գլ. ԺԹ., էջ 54:

76. Նշ. աշխ., գլ. Ի., էջ 61:

77. Նշ. աշխ., գլ. ԿԱ., էջ 249: «Մշտնջենաւորք» եզրը պէտք է հասկնալ իբր «մշտապաշտօնք» իմաստով. այսինքն միշտ աղօթող, եկեղեցւոյ պաշտօնը ժամերգութիւնները միշտ, անխափան ու մնալուն կերպով կատարողներ: Այսպէս կը հասկնայ նաեւ ԻնձիձեւԱՆ ՀԱՅՐ ՂՈՒԿԱՍ, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 300: Հմմտ. նաեւ հոս ծանօթութիւն թիւ 72, 73 եւ 75ի վկայութիւնները՝ այս տեսակէտը փաստացի նկատելու համար:

78. Նշ. աշխ., գլ. ԼԵ., էջ 146: Նկատի ունենալ որ հեղինակը Շատին անապատ-վանքը կը յիշէ «Մշտապաշտօն» կոչուած ա՛յլ վանքերու կարգին:

79. Նշ. աշխ., գլ. ԿԱ., էջ 249:

80. ԽԱԶԻԿԵԱՆ Լ. Ս., ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 3 եւ 104:

81. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ՊԱՏՄԻԶ, նշ. աշխ., էջ 82:

82. Նշ. աշխ., էջ 175-176:

13.- Ստ. Տարօնեցի (Ասողիկ) Պատմիչը, Կարինի Հնձուց Կարմիր Վանքի, Արշարունիքի Կապուտբար Վանքի, Շիրակի Դպրեվանքի եւ Վայոց Ձորի Յախաց Քար Վանքի հաստատուն-թիւններու մասին կը վկայէ. «Միաբանական նգնութեամբ անգրադ յամենայն իմքնասիրութեամբ հոգոց, ոչ ստանալ մարդոյ իմքեան եւ ոչ խեղճեւէշ, ոչ նաշակել ուրում քան զհասարակաց սեղանն, ոչ ի մրգաց եւ ոչ ի դալար խոտոյ... եւ գիւղութեան նուագս հնչեցուցանել ի գիշերի եւ ի տուրնջեան հանապագորդեան փառաբանութեամբ»⁸³:

14.- Առաքել Դաւրիժեցին, Թուարկելով «անապատ»-վանքի «կարգ եւ սահմանք»ը, (հոս կը խօսի Հարանց Անապատի հաստատութեան առիթով) կը նշէ «թէ պարտ է անապատաւորաց միայն կալ եւ ժուծել ի խցի... եւ թողուլ գկամս իւր եւ լինել հնազանդ եւ կատարող կամաց առաջնորդին եւ ոչ լինել ումեք ստացուած առանձին, այլ ամենայն ինչ հասարակաց լինել. եւ առաջնորդն հոգացէ զամենայն եղբարց պէտսն, եւ բաշխեացէ ում պիտոյասցի. եւ ինչ ոչ ունել ի խցի եւ կամ ուտել. եւ հանապագոր ի տարին պահօք անցուցանել, բաց ի Շաբաթ եւ ի Կիրակէ եւ ի տէրունական տօնից: Ի սպառ հրաժարեալք ի գինւոյ եւ ի մսոյ...»⁸⁴:

15.- Ա. Դաւրիժեցին, Սիւնիքի Հարանց Անապատի մասին կը գրէ. «Եւ յորժամ հարկանէին գկոչնակ սեղանոյ՝ ապա ամենեքեան ժողովէին ի սեղանատունն՝ եւ միահաղոյն նստէին ի սեղան՝ եւ ուտէին լոնելայն, եւ յօրն միանգամ առնուին կերակուր՝ ի բոլոր տարին. եւ յուտելն գկերակուրն՝ սահմանեցին գիրս ընթեռնուլ...»⁸⁵:

16.- Հարանց Անապատի կրօնաւորները կը գործածէին ճրգ-նաւորական համազգեստը՝ յատկապէս «Ձսքեմն եւ զցիսին, որ է մագեղէն... ի վերայ մերկ մարմնոյն»⁸⁶:

17.- Մեր վանական պատմութեան մէջ հանրածանօթ են Վանի Լիճին մէջ գտնուող Կտուց եւ Լիմ Անապատները: Երկուքն ալ ունէին խիստ ճգնաւորական կամ անապատական խստակենցաղ ապրելակերպ եւ նկարագիր:

83. Պատմութիւն Տիեզերական, նշ. աշխ., էջ 176:

84. Պատմութիւն, նշ. աշխ., էջ 256:

85. Նշ. աշխ., էջ 258: Հարանց Անապատի վանական կենցաղի, նկարագրի եւ սահմանադրութեան մասին տես ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՀԱՅՐ ՏԱՃԱՏ, ԺԷ. դարու վանական եւ ուսումնական զարթօնքը Հայաստանի մէջ, «Բազմավէպ» (Վենետիկ), 1997, թիւ 1-4, էջ 77-95:

86. Նշ. աշխ., էջ 256-257:

Կը բաւարարուիմ արտագրելով Գէորգ Շէրենցի *ականատեսի վկայութիւնը*, որ դեռ անցեալ դարուն վերջերը անձամբ այցելած էր Կտուց Անապատ վանքը:

«(Վանքին) եկեղեցւոյ շուրջ բոլորակի պատում են մեղիկ ու մուր քանի մը նրբանցքներ եւ այդ անցքների երկու կողմով 20-30ի մօտ մուր ու խաւարտչին խցիկներ, մզմարաններ աշխարհից զրկուած միայնակեցների համար, ուր անդադար գիշեր ու ցերեկ, սաղմոս ու Նարեկ ի ձեռին, ծնկաչոք մտածում են իրանց հոգւոյ փրկութեան հոգսը... այս քառասուններից ոմանց ո՛չ կերն է յայտնի եւ ո՛չ կեանքը. ամբողջ շաբաթը պահս. միայն Շաբաթ եւ Կիրակէ օրերում հազիւ իւղի երես տեսնում են: Միս ուտելը, տարուան ամբողջ ընթացքում, հազիւ թէ պատահի մի քանի անգամ...»⁸⁷:

Նոյն հեղինակը կու տայ նաեւ բնութագիրը Լիմ Անապատի *կանոնական կենցաղին*: «Լիմ Անապատում եւս կը տեսնենք այն ամէն անձկութիւն եւ չարքաշ կեանքը՝ որ տեսանք Կտուց Անապատում: Նմանօրինակ եկեղեցւոյ շուրջ՝ մեղիկ ու մուր անցքներ. երկու կողմից խառն ի խառն շինուած խցիկներ, միաբան մզմազգեսների համար. դրութիւնը, առօրեայ կեանքը մոյմն է, գուցէ եւ տոբա աւելի խստակրօն... Օրական եօթն անգամ ժամերգութիւն, ծով ու պահս, գիշերային ժամերգութիւնից յետոյ՝ եկեղեցի, ապա սաղմոսներգութիւն, ապա, եւայլն ըստ կարգին մինչ առաւօտեան աղօթք»⁸⁸:

Հայր Ալիշան կու տայ իր *կարծիքը*. «Կտուց կղզի քարածայո եւ քնակարան անապատակեաց միանձանց... եւ Լիմ մեծագոյն կղզեացն... անապատաւ միաբանից՝ գոր հաստատեաց Ներսէս Վրդ. Մոկացի յամին 1622, եւ միաբանմն են իրրեւ 50 թուով, արք խստակրօնմ, աղօթակացմ անձանձիրք, մոյմպէս եւ Կտուցայն. առ սոսա անթերի պահին մախնեացն կարգեալ սահմանք ժամակարգութեանց եւ օր ըստ օրեայ սաղմոսաց»⁸⁹:

87. Սրբավայրեր, Թիֆլիս, 1902, էջ 72-73:

88. Նշ. աշխ., էջ 77-78:

89. Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1853, էջ 53: ԼԱԼԱՅԵԱՆ ԵՐՈՒԱՆԴ նկարագրելով Լիմ Անապատի միաբաններուն կենցաղը կը նշէ. «Միաբանները չափազանց պարզ կեանք են վարել, նրանց զգեստը եղել է այծի մագից խոշոր գործած շալ կտոր եւ մի կամ երկու ձեռք սպիտակուց...: Միաբանների խցերը... փոքրիկ, խոնավ եւ մուր սեանեակներ են, ամէն մի միաբանի միայն մի սենեակ է յատկացուած, ուր թէ՛ բնում է եւ թէ՛ ամբողջ օրը անցկացնում. մահճակալներ քնաւ չկան, բնում եւ մտում են մոյմիսկ յատակած գետնին, փսիաթի վրայ», Վասպուրականի նշանաւոր վանքերը, տե՛ս «Ազգագրական Հանդէս», Ա. Պրակ, Գիրք ԻԲ., Թիֆլիս, 1912,

18.- *Դաւրիժեցիին կ'ականարկէ Հարանց Անապատի կրօնաւորներուն յատկացուած անպաճոյճ փոքրիկ սենեակներուն*. «Շինեցին եկեղեցի եւ գիտուցս ըստ պատշաճի անապատի եւ միաշինակեցի, որպէս ցուցանէ գիրք հարանց վարուց եւ այլ նգնաւորաց, նսնմ եւ մթին փոքրագոյն»⁹⁰:

19.- *Սիմէոն Վրդ. Այրիվանեցիի մասին կը վկայուի Այրիվանք եւ Զաքավանք Անապատներու կապակցութեամբ*. «Եկն բնակեցաւ ի մեծափառ սուրբ ուխտն յԱյրիվանս եւ զամենայն կարգս եւ զսահմանս ուղղեաց ըստ առաջին սուրբ հարցն, ուխտ եղեալ յամենայն օր ասել ձՄ. (150) սաղմոսն Դաւթի եւ անխափան կատարել զաստուածային պատարագն ի Շաբաթ եւ ի Կիրակէի եւ յամենայն մեծամեծ տօնի... եւ ապա եկեալ բնակեցաւ ի սուրբ ուխտն Զաքավանք եւ վերստին կարգեաց զամենայն բարի կարգս եւ օրէնս...: Եւ կանոնս եւ օրէնս հաստատեաց՝ զի արեղայք ի վանս բնակիցեն իւրեանց հանդերձին, բրդեղէն, մաշկեղէն կամ մագեղէն՝ ըստ առաջնոցն...: Այլ եւ զամենայն սահմանս եւ զկարգ վանիցն ուղղեաց ըստ առաջնոցն. եթէ բնա-

էջ 87-88: Գրեթէ նոյն վկայութիւնները կը հաղորդէ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ ՀԱՅՐ ՆԵՐՍԷՍ, Տեղագրութիւնք, Վենետիկ, 1864, էջ 278:

ԵՐԵՄԻԱ ՏԵՆԿԱՆՑ ուղեգիրը, որ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք՝ Մկրտիչ Խրիմեանի յանձնարարութեամբ 1872-1873ին այցելած է Հայաստանի որոշ շրջաններ եւ պատրաստած մանրամասն հաղորդագրութիւն մը, Կոտուց Անապատի մասին կը գրէ, միաժամանակ յստակ արտայայտութեամբ զանազանելով ու տարբերակելով վանքերն ու անապատ-վանքերը. «Կոտուց սուրբ անապատի ներսի ամբողջ միաբանութիւնը 33 հոգի են...: Անապատի կերակուրը պարզ է. միս, գինի եւ օղի չկայ, օրը մի անգամ կերակուր կ'ենք, տարուան մեծ մասն պահօք կ'անցուցանեն: ... Սուրբ անապատիս մէջ խիստ առաքինի եպիսկոպոսք եւ վարդապետք առաքինացած են թէ՛ ճգնութեամբ, թէ՛ իմաստութեամբ, թէ՛ մեծագործութեամբ եւ թէ՛ շինարարութեամբ...: Վանօրէից վարդապետներէն անապատի վարդապետները առաւել սրբակրօն, քաղաքավար, առաքինութիւնից նախանձաւոր են (չառ հետաքրքրական է տեսնել որ 1870ական թուականներուն՝ տակաւին երկու տարբեր նկարագիրներ ունեցող վանական հաստատութիւններուն զանազանութիւնը ընող կայ, ինչ որ մեր հետապնդած վարկածը դեռ աւելի կը հաստատէ, Հ. Տ. Ե.)»։ Երանի՜ թէ ազգի վարդապետարանն անապատին լինէ, այն է՝ բոլոր ժողովուրդը կուսակրօն վարդապետի անապատաց մէջ կուսակրօնութեան եւ վարդապետութեան ուսումն անուելով Հայաստանի վիճակաց մէջ վանահայրութեան եւ առաջնորդութեան պաշտօն վարէին... Անապատի մէջ սակաւապետութիւն, ժուժկաւորութիւն եւ չարաշուքիւն գործնական կերպիւ ուսանելով՝ ժողովրդեան վերայ ծանր բեռ չէին լինէր», *Ճանապարհորդութիւն Բարձր Հայք եւ Վասպուրական (1872-1873), Երեւան, 1991, հրտկ. Հ. Մ. Պօղոսեան, էջ 250-253*:

90. Պատմութիւն, *նշ. աշխ.*, էջ 252:

Գ-. Համաձայն Մ. Հասրաթեանի, հետեւելով Երուանդ Վրդ. Տէր-Մինասեանցի մէկ մատնանշումին, Անապատ կոչուած վանքերը ունէին ճարտարապետական առանձնայատկութիւն մը, որ կանոնական բնոյթ ունեցած ըլլալու է: Այսինքն՝ «Ռա այն է, որ անապատներն ունեն մէկ պաշտամունքային կառուցուածք: Մէկ եկեղեցի ունենալը բնորոշ է անապատներին դեռ վաղ միջնադարից սկսած, եւ Հայաստանի բոլոր անապատների համալիրները, կառուցուած տարբեր ժամանակաշրջաններում ու տարբեր պատմական նահանգներում, հաստատում են այս կանոնի պարտադիր բնոյթը: Սիւնիքի Ժէ. դարի անապատները նոյնպէս, առանց բացառութեան, ունեն մէկ պաշտամունքային կառուցուածք: Այս օրինակաւորութիւնը իր որոշակի կնիքն է դրել ուշ միջնադարի համալիրների ընդհանուր յօրինուածքների վրայ, որոնք կազմակերպուած են մէկ «դոմինանտ»ի շուրջ»⁹⁵:

Ճարտարապետական այս մատնանշումի ետին, որուն կրօնական մեկնութիւն կամ բացատրութիւն մը ցարդ չեն տուած ճարտարագէտները, աստուածաշնչական, կրօնական եւ պաշտամունքային մասնայատուկ նպատակ մը կը փորձեն նշմարել: Այսինքն, շատ հաւանական կը նկատեմ, որ «պաշտամունքային մէկ կառուցուածք»ը կամ «վանական մէկ եկեղեցին» կը հետապնդէր բոլոր վանականները հաւաքել միայն «մէկ տեղ», որպէսզի «միատեղ» ու «միասին» կամ «հաւաքաբար» կատարեն ծիսական-աղօթական պաշտամունքները (Ժամերգութիւն, պատարագ եւ հաղորդութիւն), ինչ որ վերի մէջբերուած պատմական հաղորդումներէն իսկ ակնյայտ է եւ լիովին նաեւ համապատասխան քրիստոնէական ու եկեղեցական աւանդական մտածողութեան եւ մեզի ծանօթ սովորութեան:

ՀԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

«ԱՆԱՊԱՏ» ԿՈՉՈՒԱԾ ՎԱՆՔԵՐՈՒ

ՄԻԱՅՆԱԿԵՑԱԿԱՆ ԽԻՍՏ ՆԿԱՐԱԳՐԻ ԴԻՄԱԳԻԾԻՆ

Յարդ մէջբերուած պատմական վկայութիւններէն բացայայտ կը դառնայ, որ «անապատ» կոչուած վանքերուն կրօնաւորական կենցաղակերպը տարբեր էր սովորական վանքերէն եւ հիմնուած էր վանական խստակենցաղ ապրելակերպի մը սկզբունքներուն վրայ:

95. Սիւնիքի Ժէ-ԺԸ դարերի ճարտարապետական համալիրները, նշ. աշխ., էջ 15:

Ինչպէս այս գրութեան մէջ տեսանք նախապէս, առաջին ու բնորոշիչ եզրը՝ «անապատ» կոչուած վանքերու կապակցութեամբ, «մշտապաշտօն» բացատրութիւնն է:

Այս եզրը ուրիշ բան չի՝ նշանակեր, եթէ ոչ «միշտ աղօթող», եկեղեցւոյ «պաշտօն»ը՝ այսինքն կրօնական ու հոգեւոր պաշտամունքները, յատկապէս ժամասացութիւնները կամ ժամերգութիւնները միշտ կատարող: Անիկա կը համապատասխանէ յունական «Աֆոյ'մբօս» եզրին, որուն իմաստն է «անգուն», «անմիջ», «հսկող»: Յունական այդ բառին մէջ փոփոխակն է Ե. դարուն հայերէնի մէջ կիրարկուած «ակումիտ» կամ «ակիւմիտ» բառը, որուն իմաստը այսպէս կը բացատրէ Նոր Հայկազեան Բառարանը. «Անհանգստից վանք. այն էր Կարգ Միանձանց անդադար աղօթողաց զգայգ եւ զցերեկ փոփոխ պաշտամամբ, ուր էր եւ վարժարան իմաստութեան, ուստի ելանէին մեծանուն րարունգ կամ մեծիմաստ վարդապետք»⁹⁶:

Մ. Խորենացի Սահակ Պարթեւ Կաթողիկոսի մասին կը գրէ. «Ամենայն առաքինութեանց հարցն նմանեալ, աղօթիցն մասամբ առանելեաց: Քանզի ստացաւ աշակերտս վաթսուն ըստ նմանութեան մայրաքաղաքացն սպուդէից, արք կրօնաւորք, խարագնագգեստք, երկաթապատք, բոկագնացք, որ յար ընդ նմա շրջէին, որով մշտնջենաւոր պաշտամամբ կատարէր զկանոնն, որպէս գայն՝ որ յանապատսն էին...»⁹⁷:

Անգամ մը եւս ուշադրութեամբ հետեւինք Ստ. Օրպէլեանի Թանահատի վանքին ներանձնական կենցաղի նկարագրութեան. վանականները, կ'ըսէ ան, «էին սահմանաւորք, մշտապաշտօնք, հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց, միայն աշտուն հացի եւ լոկ ջրով վնարէին զպէտս իւրեանց՝ եւ գայն յաւուրն միանգամ ընդ երեկս, լոիկք, հեզաշարժք, որք իբր կանթեղունս անշէջս կախեալք լինէին յաղօթս զգայգ եւ զցերեկ. եւ պաշտօնք իւրեանց (եկեղեցական ու ծիսական արարողութիւններուն կ'ակնարկէ. Հ. Տ. Ե.) երբեք ոչ խափանէին զգայգ եւ զցերեկ» (տե՛ս հոս ծանօթութիւն թիւ 71):

96. Հտ. Ա., Վենետիկ, 1836, էջ 27: «Ակումիտ» բառը գործածած են Կորին, Մ. Խորենացի եւ ուրիշներ:

97. Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1955, Գ. 49, էջ 543: ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ, իր նամակներէն մէկուն մէջ, հետեւեալը կը գրէ Սանահինի կրօնաւորներու խստակենցաղ ապրելակերպի մասին. «Քանզի ոմանք ի ձեռք ի մորթօք փայտից զգեստաւորեալ ի կերակուրս մարդկայինս ոչ հպիւոց, այլ ի խոտով վայրենի շատացեալք եւ ոմանց մաշկեօք միայն եւ առանց պարեգօտի եւ զգեստու գտապ ամբարայնոյն եւ զստնամանեացն օդոյ դժնդակութիւն ամբարայնոյ եւ հիւսիսային յինքն կրեալ, եւ գետնախշտի

Այս եւ ա՛յլ պատմիչներու քանի մը տողերուն մէջ իսկ յստակ կը բացայայտուի նշանակութիւնը «անապատ» կոչուած վանքերու «մշտապաշտօն» հասկացողութեան:

Սեւանի անապատ-վանքին մէջ կիրարկուած ամէնօրեայ կանոնական ժամերգութեան ամբողջական պատկերն ալ, եթէ աչքի առջեւ ունենանք, դարձեալ ըմբռնելի պիտի դառնայ «մշտապաշտօն» բառին իմաստը եւ անոր խիստ նշանակութիւնը⁹⁸:

Ուրեմն, պատմական վկայութիւնները իբրեւ կուտան ընդունելով, Հայաստանի մէջ վանք մը «մշտապաշտօն» կը նկատուէր, եթէ անոր վանական գրաւոր կամ աւանդութեամբ պահուած կանոնական սահմանադրութիւնը կը պահանջէր որ հոն համախմբուած եւ միասնաբար կենցաղավարող միաբանները «լիովին» կամ «ամբողջութեամբ», «ամէն օր» կանոնաւորապէս միասին կատարէին հայ եկեղեցւոյ սահմանած բոլոր ժամասացութիւններու կարգը: Ժամերգութիւնները, 150 սաղմոսներու «սաղմոսերգութեամբ», զանազան աղօթքներով ճոխացած, աղօթական եւ հայեցողական «ամէնօրեայ պաշտամունք» մըն է: Բրիտտոնէական ընդհանուր, վանականութեան մէջ՝ ժամերգութիւնը, այսինքն միասնաբար կատարուած սաղմոսերգութիւնը ամէնէն տարածուած ու կիրարկուած սովորութիւնն էր:

տարտամբալ, եւ սովու եւ ծարաւու համբերեալ... զի մտանել կարասցէ զմեղ դուռն...: Եւ ումնի մերկի եւ քոկանիք, եւ ամեմագիշեր սաղմոսերգութեամբ, հեգի, եւ հանդարտի եւ լոնալ...», Հմտ. Թղթեր, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 137-138:

98. Սեւանի մէջ «կրօնաւորական կեանք»ը եւ հոն կիրարկուած «ժամերգութեան կարգը» ամբողջութեամբ նկարագրած է ՅՈՒՄԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, տե՛ս «Արարատ» (ամսագիր, էջմիածին), 1906, Յունիս-Յուլիս, էջ 616-628: Հմտ. նաեւ ԼԱԼԱՅԵԱՆ ԵՐՈՒԱՆԻ, Սեւան, տե՛ս «Ազգագրական Հանդէս» (եռամսեայ, Թիֆլիս), 1908, թիւ 1 (Գիրք Ժ.), էջ 68-72:

Ինճիճեան Հայր Ղուկաս եւ Ամատունի Հայր Կարապետ «Մշտապաշտօն» կը նկատեն այն վանքերը, ուր մնայուն կերպով, գիշեր-ցերեկ անդադար, միաբանները եկեղեցական-ծիսական հասարակաց ժամերգութիւնները հերթականութեամբ (իտալերէն a turno) կը կատարէին, Հմտ. AMADOUNI P.G., *Monachismo (Armeno)*, San Lazzaro, Venezia, 1944, էջ 136. Իսկ Ինճիճեան Հ. Ղ. «Որք փոփոխ կարգադրութեամբ» մի դասն զկնի միւսոյ դասուն փոխանակելով միշտ կատարելին զպաշտօն Աստուծոյ. նմին իրի կոչեցան Մշտապաշտօնք», տե՛ս Հնախօսութիւն, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 207: Ուրիշ հեղինակ մը, ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., այս վարկածը այդքան ալ ընդունելի չի՝ գտներ. «Վանք մը կարելի է մշտապաշտօն համարիլ, ուր ինչպէս Լիմի եւ Սեւանի մէջ, ժամերգութիւնները եւ աստուածային պաշտամունքները լիապէս եւ գրեթէ շարունակաբար ու անդադրուել կը կատարուէին», Վասպուրականի-Վանի Վանքերը, հտ. Գ., Վիեննա, 1947, էջ 1047: Մենք մեր կարծիքը եւ համոզումը յայտնեցինք այս մասին:

Իսկ աղօթքը, միասնաբար թէ առանձնաբար կատարուած (յիշել «Յիւրաքանչիւր խղի հանապազ տքնութեամբ» բացատրութիւնը», մանաւանդ վանական ներանձնացեալ կենցաղէն ներս, առաջին ու հիմնական պայմաններէն ու գործադրութիւններէն մէկը կը նկատուի դէպի «աստուածութիւն» առաջնորդող⁹⁹ :

Բնականաբար, այս հասկացողութիւն մեզ կը տանի նախ քրիստոնէական վարդապետութեան սկզբունքներուն եւ յետոյ վանական կամ միանձնական կենցաղի «միասնական» եւ «անձնական» կենցաղավարումի նշանակութիւններուն . իսկ մեր պարագային՝ մեզ կը տանի նաեւ ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈԳԵԿԱՆՈՒԹԵԱՆ հասկացողութիւններուն եւ անոր յատուկ աստուածաբանութեան : Սակայն, դժբախտաբար «Հայ Վանական Հոգեկանութիւնը «monastic Spirituality» ցարդ ուսումնասիրուած չէ : Հայ աստուածաբանութեան ու Հայ վանականութեան ոգիին եւ ըմբռնումներուն հետ կապուած նիւթ մըն է անշուշտ, որուն ընդարձակ հետազոտութեամբ մը առիթ պիտի ունենամ անդրադառնալու յաջորդաբար :

Անշուշտ, «մշտապաշտօն» եզրը միակը չէ «անապատ» կոչուած վանքերուն վանական կեանքը բնորոշող : «Պարագնազգեստք», «լուռք» կամ «լուիկք», «հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց» եւ «ճաշակել յաւուրն միանգամ», «կալ եւ ժուժել ի խցի», «յիւրաքանչիւր խղի հանապազ տքնութեամբ» եւ «խուցք ... նսեմ եւ մթին փոքրագոյն» բացատրութիւնները դիւրաւ հասկնալի արտայայտութիւններ են վանական-ճգնողական եզրաբանութեան մը մէջ : Կը մնայ միայն «Մշտնջենաւորք» եւ «Սահմանաւորք» եզրերուն բովանդակած գործադրութիւններու նշանակութեան մասին անդրադառնալ հակիրճ կերպով :

Վանականին կամ կրօնաւորին աշխարհէ հրաժարումը եւ նուիրումը Աստուծոյ՝ «մնայուն», այսինքն «մշտնջենական» նկարագիր մը ունէր : Նուիրումը ետդարձ չունէր : Ժամանակաւոր վանական դառնալ կարելի չէր : Այս էր հին ու միջնադարեան վանական առողջ մտածողութիւնը : Պարտաւի եկեղեցական Ժողովը, օրինակի համար, կ'անդրադառնայ այս մասին . «Կրօնաւոր, որ առեալ է գկրօնս սրբութեան եւ տեղափոխ լիմի յուխտէ յուխտ՝ արգիլեալ լիցի, եւ մի՛ ոք իշխեսցէ զայնպիսին ընդունել, այլ ուր ընծայեցաւն Քրիստոսի՝ ի նմին տեղի կատարեսցէ զառաքինութեան հանդէս»¹⁰⁰ : Իսկ «Յաճախապատում» կոչուած

99. Այս նիւթին առնչութեամբ օգտաշատ պրպտում մը կատարած է LOSSKY VLADIMIR, *Théologie mystique de l'Eglise d'Orient*, Paris, 1944.

100. Հմմտ. AMADOUNI P. G., *Monachismo*, նշ. աշխ., էջ 53 եւ ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՑ ԵՐՈՒԱՆԻ, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հտ. Ա., Էջմիածին, 1908, էջ 283-284 :

ռերուն սրբազան հեղինակին համաձայն՝ «Որ որոշին եւ մեկնին ի միաբանութեանէ եղբայրութեանն, եւ զիւղ սիրոյն ոչ ունին, նոքա նմանեալք եմ յիմար կուսանացն, որոց փակի առագաստն յաղագս շիջանելոյ հարսանեկան ջահիցն»¹⁰¹:

Ասիկա էր «մշտնջենաւոր» եզրին վանական կենցաղին նշանակութիւնը եւ այս հիմնական պատճառով ալ անապատ-վանքերը կրեցին նաեւ «Մշտնջենաւորաց» կոչումը (Ստեփանոս Օրպէշեան՝ Ձգնեալ... եւ ի խստակրօն մեծահռչակ մշտնջենաւորանոցին ի Շատանեայ վանքն», նշ. աշխ., գլ. ԼԷ., էջ 146):

Իսկ «Սահմանաւորք» եզրը կ'առնչուի անկասկած վանական «աղքատութեան» կամ կրօնաւորին «սեփականազրկուած ըլլալ»-ու հանգամանքին: Կրօնաւորները իրաւունք չունէին սեփականութեան: Ամէն ինչ հասարակաց էր: Ստեփանոս Տարօնեցին (Ասողիկ) Ժ. դարուն Հայաստանի մէջ հիմնուած կամ հիմնովին նորոգուած վանքերուն կրօնաւորները կը կոչէ «հաւասարակեացք» եւ «Կանոն կարգի ունելով զսահմանադրութիւն սրբոյն Բարսղի հայրապետին մեծի... քէ էր մոցա ամենայն ինչ հասարակաց»¹⁰²:

Կիրակոս Վրդ. Գանձակեցին կը հաղորդէ թէ Կրիկիոյ Լեւոն Թագաւորը ժողով մը գումարել կու տայ Սիսի մէջ, ուր կը սահմանուին որոշ օրէնքներ: Զ. եւ Ը. օրէնքները կ'ըսեն՝ «Կրօնաւորաց միս ոչ ուտել» եւ «... Միաբան կալ ի վանս եւ առանձին իրս ոչ ստանալ»: Կամ Թեղենեաց վանքի Տուրքիկ վանահայր Վարդապետը «Բարիօք կարգաւորեաց զվանքն՝ զամենայն ինչ հասարակաց լինել եւ առանձին ոչինչ ստանալ»¹⁰³:

Սիւնիքի Հարանց Անապատի կանոնադրութեան մէջ ալ կը սահմանուի «Ոչ լինել ումեք ստացուած առանձին, այլ ամենայն ինչ հասարակաց լինել»¹⁰⁴:

101. Վենետիկ, 1954, ծառ ԻԳ., էջ 241:

102. Պատմութիւն Տիեզերական, նշ. աշխ., էջ 181. հմտ. նաեւ էջ 174:

103. Համառօտ Պատմութիւն, նշ. աշխ., էջ 83 եւ 84: Հմտ. նաեւ ԻնձիձնԱՆ ՀԱՅՐ ՂՈՒԿԱՍ, Հնախօսութիւն, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 207-208:

104. ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԴԱԻՐԻԺԵՑԻ, նշ. աշխ., էջ 256:

ԺԴ-ԺԷ դարերուն, որոնք Հայաստանի համար եղան պատմաքաղաքական առումով իսկապէս աղիտալի եւ ազգավնաս ժամանակաշրջաններ, քանդուեցան Հայաստանի գրեթէ բոլոր վանական հաստատութիւնները եւ ցրուեցան անոնց միաբանութիւնները: Եւ երբ ԺԸ. դարուն, բարենպաստ պայմաններ եւ հնարաւորութիւններ ստեղծուեցան վերականգնելու երբեմնի վանքերը կամ մենաստանները, արդէն մոռցուել էին անապատ-վանքերու «անապատական ապրելակերպ»ը եւ անոնց յատուկ կանոնադրութիւնը: Վանքերէն շատեր սկսան գործել, սակայն «անապատ-վանքեր»ը գրեթէ չբացեր էին:

Փաւստոս Բիւզանդացին կ'ընդգծէ թէ անապատականները «Վասն սիրոյն Աստուծոյ յաշխարհէ էին մեկնեալ... անինչք, անստացուածք...»¹⁰⁵:

Կ'եզրակացնեմ: Մեր պատմիչներուն կողմէ կիրարկուած «սահմանաւոր» եզրին հոգեւոր ու վանական հասկացողութեան նշանակութիւնը՝ միայն աշխարհէ հրաժարումի «կամաւոր աղքատութեան» կարելի է զօդել: Ուրիշ խօսքով, այդ եզրը կրօնաւորներու «անինչք», «անստացուածք» կամ անձնական ո'րեւէ սեփականութենէ զուրկ ըլլալու հանգամանքն է որ կ'ընդգծէ:

Փակելէ առաջ այս աշխատանքը, որ անկասկած որոշ չափով պիտի նպաստէ Հայ Վանական Հոգեկանութեան ապագայ ուսումնասիրութեան մը, պիտի ուզէի կարեւոր ճշտում մը եւս կատարել՝ միշտ հիմնուած պատմական անվիճելի աւանդութեան մը վրայ:

Մեր վանական պատմութեան դէմ մեղանշում մը կրնայ նկատուիլ, եթէ ենթադրենք եւ ընդունինք որ Հայաստանի «անապատ» կոչուած «հոգեւոր եւ կրօնական խիստ դիմագիծ» ունեցող վանքերը միայն զուտ կրօնական կամ ճգնողական կեանքի նուիրուած հաստատութիւններ էին: Մեր մէջ, վանքերէ կամ վանական ո'րեւէ տեսակի նկարագիր ունեցող հաստատութիւններէ «անկախ» դպրոց, դպրանոց, կրթարան, ուսումնական ծրագիր եւ գործունէութիւն ունեցող ուսումնավայր կամ վարդապետարան, գոնէ որքան ծանօթ է ինծի, գոյութիւն չէ ունեցած մեր միջնադարեան ամբողջ պատմութեան ընթացքին:

Թէեւ անոնք ճգնողական, հայեցողական կամ ներանձնական խիստ նկարագիր եւ առօրեայ կենցաղի մը խիստ գործադրութիւնը ունեցող վանական հաստատութիւններ կը նկատուին, սակայն չեն բաւարարուած անով. ստեղծած են միաժամանակ ուսումնական պահանջ, անհրաժեշտութիւն, հետաքրքրութիւն, աշխատանք եւ գործունէութիւն: Նոր Հայկագեան Բառարանը, ինչպէս տեսանք նախապէս, երբ «մշտապաշտօն» եզրը կը մեկնաբանէր, կ'ըսէր. «Կարգ միանձանց անդադար աղօթողաց զգայգ եւ զցերեկ փոփոխ պաշտամբ, ՈՒՐ ԵՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆ ԻՄԱՍՏՈՒԹԵԱՆ, ուստի ելանէին մեծանուն րաբունք կամ մեծիմաստ վարդապետք»:

Յաւելեալ մեկնաբանութեան չի՛ կարօտիւր վերի հաստատումս:

Բազմաթիւ ու բազմաթիւ օրինակներէն՝ կը բաւարարուիմ միայն երկու ակնարկներով: Մաշտոց Նղիվարդեցի ճգնասուն

105. Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., դպր. 2. Գլ. Ժ2., էջ 274-275:

Վարդապետը (Թ. դար), որ պատմական վկայություններու համաձայն հռչակուած էր իր «ճգնողական կենցաղով եւ իմաստասիրական արհեստով» եւ «Մեկնեալ էր ի կերակրոց եւ ի բոլոր հեշտութեանց աշխարհիս», Սեւանի մէջ կը հիմնէ խիստ նկարագիրով անապատ-վանք մը, բայց նաեւ «ուսումնասէր անձանց վարժարան»¹⁰⁶:

Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզ մեծ Վարդապետը իր նախնական կրթութիւնը ստացած էր Եկեղեցաց գաւառի Սուրբ Մինասի Անապատին մէջ, որու մասին ինքը կը վկայէ հետեւեալ խօսքերով. «Իսկ շնորհ ողորմութեանն Աստուծոյ, գրացեալ առ մեզ... հասոյց ի լեռն հանգստեան սր. Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի, յամապատն, որ ընդ հովանեաւ նորին, յորում ի մանկական հասակի էաք վարժեալ յուսումն դպրութեան, յանապատն՝ որ անուն Սր. Մինասի»¹⁰⁷:

Հետեւաբար, Հայաստանի «անապատ» կոչուած վանքերը միայն ճգնաւորական հիմնարկութիւններ չէին: Հայ եկեղեցական ու վանականութեան պատմութիւնը կը վկայէ որ ճգնողական խիստ դաստիարակութիւն ու կրթանք եւ կրօնաւորական կենցաղ ու կարգապահութիւն ունեցող վանականները խոր գի-

106. ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴ. ԿԻԻՄԻԻՇԻԱՆԵՑԻ, Պատմութիւն անցից անցից Սեւանայ Վանոց, Վարդապատ, 1871, էջ 20: Ստ. Տարօնեցիի (Ասողիկ) վկայութեամբ՝ Մաշտոց Վրդ. Եղիվարդեցին Սեւանի համար կը ստանայ «Զբաղմութիւն գրող սրբոց՝ զի լուսաւոր եղիցին աչք ոգւոց», հմտ. Պատմութիւն Տիեզերական, նշ. աշխ., էջ 160: ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ, Ազգապատում, Բ. տիպ, հտ. Ա., Պէյրուս, 1959, էջ 1013-1014: ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ., Անճանաչումների Բառարան, հտ. Գ., Պէյրուս, 1972, էջ 215-216: ՂԱԶԱՐԵԱՆ Ա. Հ., Դանիէլ րաբունապետը եւ Սեւանի Դպրոցը, տե՛ս «Պատմաբանասիրական Հանդէս» (Երեւան), 1986, թիւ 3, էջ 99-107:

Թ. դարու սկիզբները շատ հետաքրքրական հանգրուանէ մը կ'անցնին Սեւանի Անապատին միաբանները. անոնք կը խորհին, կը ծրագրեն Սեւանի վանքին անապատական-ճգնողական խիստ նկարագիրը փոխել, սակայն... «Թ. դարի սկիզբներից, Սեւանի Անապատում առաջանում է որոշ աշխուժութիւն: Միտք է ծագում մոյմիսկ Սեւանում հիմնել Վեմետիկի Միթթարեան Միաբանութեան միանուող խոշոր կեդրոն, որի անդամներից էր իննիւր խաչատուր Արովեանը: Զնայած այս ծրագիրը չի իրականացում, սակայն շոշափելի աշխատանքներ են կատարում, մամուլում դ ձեռագրերի հաւաքման առումով», տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան մատենադարանի, հտ. Ա., Երեւան, 1984, կազմեցին Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Այնթաբեան, էջ Ժէ:

107. ՍՐԱՊԵԱՆ ԱՐՄԵՆՈՒԷԻ, Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզ (կեանքը եւ գործը), Երեւան, 1993, էջ 31: Հմտ. նաեւ ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ. Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1951, էջ 95-96:

տակցութեամբ տոգորուած հոգեւորականներ էին՝ ընտիր ու նուիրեալ սերունդներ պատուաստելու, խմորելու եւ մշակելու ո՛չ միայն հոգեւոր-կրօնական եւ հայեցողական արժէքներով ու չափանիշներով, այլեւ ուսումնագիտական կրթութեամբ ու պաշարով, միշտ շեշտելով կեանքի երկու թեւերուն՝ հոգեւոր եւ իմացական զարգացումներու կենսական կարեւորութիւնը:

Հ. ՏԱՃԱՏ ՎՐԴ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ